

Adela Kovács, *Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din sud-estul Europei / Temples, Sanctuaries, Altars in Neolithic and Copper Age from south-east Europe*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2016, 385 p., 556 fig. (ISBN 978-606-8698-11-3)

Prestigioasa editură Karl A. Romstorfer din Suceava ne propune o lucrare foarte interesantă, a colegei Adela Kovács, din domeniul fascinant, dar și controversat al sacralului¹. Volumul este structurat în opt capitole, precedate de un *Cuvânt înainte*, datorat cunoscutului cercetător Gh. Lazarovici, și de un *Argument* al autoarei, urmate de un consistent rezumat în limba engleză, lista figurilor și bibliografia.

Capitolul I, *Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic*, își propune o trecere în revistă a principalelor teorii exprimate de-a lungul vremii în legătură cu religia, precum și definirea și descrierea succintă a patru elemente principale care pot fi considerate locuri de cult: templul, megaronul, sanctuarul și altarul. Caracteristicile unor astfel de monumente sunt urmărite cu succes de către autoare până în lumea greco-romană și chiar până în zorii modernității.

Capitolul al II-lea, intitulat sugestiv *Primele manifestări de viață spirituală*, ne poartă în domeniul artei paleolitice, strâns legată de religie în concepția autoarei. Sunt amintite celebrele peșteri pictate din zona franco-cantabrică, diversele obiecte de inventar mobil (amulete, bijuterii, plăcuțe etc.), ca și inventarele funerare descoperite de-a lungul vremii în Europa Veche. Nu lipsesc nici descoperirile de pe teritoriul actual al României, precum cele de la Dubova – *Cuina Turcului* sau Mitoc. Inventarul mobil din această perioadă cuprinde spectaculoasele figurine de tip „Venus”, cum ar fi cele de la Willendorf, Lespugue sau Kostenki – *Borshevo*. Capitolul se încheie cu

¹ Vezi, în acest sens, C.M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, vol. I, Neoliticul*, Iași, 2006 și *vol. II, Epoca cuprului*, Iași, 2007; C. Lichter, *‘Temples’ in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe?*, *Documenta Praehistorica* 46, 2014, p. 119–136.

un studiu de caz, în care este analizat sanctuarul de la El Juyo (Santander, Spania) din perioada magdaleniană. Aici a fost descoperită o stelă de piatră ce reprezintă clar o ființă supranaturală, jumătate om, jumătate leopard.

Capitolul al III-lea, *Perioada neoliticului aceramic*, analizează debutul manifestărilor religioase monumentale din partea occidentală a Asiei, din perioadele PPNA și PPNB (cca 9000–6000 BC). După perioada Natufiană, în această zonă înflorește neoliticul aceramic timp de cca 3000 de ani, perioadă marcată de situri spectaculoase precum Mureybet, Hacilar, Jerichon, Abu Hureyra, ‘Ain Ghazal sau mult mai cunoscutul Göbekli Tepe. Aici au fost descoperite o serie de situații foarte interesante, cum ar fi coloanele în forma literei T (Göbekli Tepe), clădirile cu pictură parietală (Mureybet) sau sanctuarele și templele de la ‘Ain Ghazal. Autoarea își prezintă propriile considerații în finalul capitolului, în care subliniază elementele comune prezente în siturile menționate mai sus cu privire la viața religioasă din neoliticul aceramic.

Capitolul al IV-lea, *Zona balcano-anatoliană și arhitectura de cult. Caracteristici, organizare, inventar*, tratează clădirile care au avut un rol special în neoliticul timpuriu din zona anatoliană, respectiv balcanică. Din prima arie se disting siturile de la Ulucak Höyük, Toptepe, Ilipinar, Aşağı Pınar, Höyücek și binecunoscutul Çatal Höyük. Legăturile dintre zona balcanică și cea anatoliană sunt foarte bine puse în evidență de către autoare în analiza clădirilor cu caracter special din Balcani, cum ar fi cele descoperite la Nea Nikomedia, Achilleion, Sesklo, Dimini, Vinča, Dikili Tash, Tumba Madžari, Porodin, Donja Branjevina, Kormadin, Crkvine, Gomolava, Topolnica – *Promachon*, Dolnoslav sau Azmak. Obiectele care ar demonstra relațiile dintre cele două zone ar fi pintaderele, colierele din piatră sau lut, ca și figurinele antropomorfe sau zoomorfe.

Capitolul al V-lea, *Sanctuarele din zona carpato-dunăreană*, este unul dintre cele mai consistente ale volumului și analizează clădirile cu caracter special din aria menționată în titlu. Capitolul începe cu un binevenit studiu de caz din Clisura Dunării, și anume descoperirile de tip Schela Cladovei – Lepenski Vir. Aici a fost o excelentă ocazie pentru specialiști de a observa trecerea graduală de la un mod de viață bazat pe pescuit și cules la agricultură, trecere care, bineînțeles, nu se putea face în absența unor ritualuri specifice. Din neoliticul timpuriu sunt analizate o serie de sanctuare, cum ar fi cele de la Cristian I și Cristian III, Sărnevo (Bulgaria), Miercurea Sibiului, Zăuan (România) sau Sacarovca (Rep. Moldova). Deja putem observa un grad mai mare de complexitate a clădirilor de cult în neoliticul dezvoltat, autoarea trecând în revistă situri precum Zorlențu Mare, Balta Sărată, Tărtăria – *Gura Luncii*, Padea, Baia – *Golovița* sau Ceamurlia de Jos. Studiul de caz aferent acestei perioade este concentrat pe templele de la Parța (cultura Banatului). Cele mai multe sanctuare descrise de autoare aparțin neoliticului târziu, dintre acestea ieșind în evidență situațiile de la Liubcova – *Ornița*, Lunca – *La grădini*, Gălățui – *Movila Berzei*, Căscioarele – *Ostrovel*, Poduri – *Dealul Ghindaru*, Isaiia – *Balta Popii*, Târgu Frumos – *Baza Pătule*, Târpești, Baia, Sabatinovka, Solonceni, Rogojeni, Putinești I, Ghirbom, Pianu de Jos, Turdaș – *Luncă*, Pietrele, Tangâr, Hârșova, Teiu, Mărgineni, Ariușd, Lozna, Buznea, Ghelăiești – *Nedeia*, Nebelivka etc. Studiul de caz aferent epocii în discuție se referă la arhitectura de cult de la Trușești. Capitolul se încheie cu analiza manifestărilor de cult din zona Ungariei și cu unele concluzii asupra spațiilor de cult din neoliticul european.

Capitolul al VI-lea, *Metoda de lucru. Baze de date și informații. Cataloage și dicționare pentru viața spirituală*, ne prezintă metodologia folosită. Adela Kovács a construit o bază de date după modelul celei realizate de Gh. Lazarovici, în care a inserat diverse câmpuri care să o ajute mai târziu în analiza sa. Clădirile au fost codificate de la A la G, poziționarea elementelor arhitectonice a fost și ea codificată, acestea fiind la rândul lor clasificate (bancă, coloană de mai multe tipuri, vatră, masă-altar). Singura nedumerire pe care ne-o

exprimăm este plasarea acestui capitol în mijlocul volumului, când mult mai firesc era ca acesta să se găsească la început.

Capitolul al VII-lea, *Analiza elementelor fixe din interiorul templelor și sanctuarelor*, este unul dintre cele mai interesante. Este foarte bine structurat în nouă părți (Intrarea în clădirile de cult; Podeaua; Pereții: pictură, culoare, motive și simboluri; Băncile de cult; Coloanele din sanctuare; Analiza vetrelor: tipuri, folosire, simbol; Altarele și caracteristicile acestora; Statuile monumentale ca element definitoriu al spațiilor de cult; Vasele ritualice din clădirile de cult). Autoarea trece cu succes prin aceste filtre toate clădirile cu caracter special evidențiate de-a lungul volumului, reușind să închege o imagine coerentă a acestor structuri și a posibilelor activități care s-ar fi desfășurat în interiorul lor în perioada neolitică.

Capitolul al VIII-lea, *Considerații asupra activităților desfășurate în temple și sanctuare*, analizează arhitectura exterioară și organizarea interioară a templelor și sanctuarelor. Mai mult, autoarea presupune trei trepte în cadrul ritualului (pregătirea, desfășurarea și încheierea), pe care încearcă să le surprindă în descoperirile arheologice. În cazul *pregătirii* ritualului este presupusă existența unor personaje feminine ca actori; în ceea ce privește *desfășurarea* ritualului, autoarea consideră că gestul central al acesteia constă în activitățile de oferire (sacrificiul de sânge, ofranda de lichide, ofranda de produse prin ardere, ofranda de produse și hrană); *încheierea* ritualului este mai greu de descifrat prin analiza documentației arheologice, ea transpare indirect prin oasele aruncate în gropi după festin, de exemplu, sau prin anumite obiecte (ceramică) sparte intenționat pentru a nu mai fi folosite vreodată. De remarcat observația autoarei conform căreia „...În sanctuarele aceramice și vinciene bucraniul are un loc central, fiind realizat monumental, plastic și asociat cu coloana, inciziile meandrice, vatra, locuri pentru ars ofrandele. Alteori are formă stilizată, fiind realizate doar coarnele, în această situație cuprinzând atributele și semnificația coarnelor de consecrație...”.

Volumul Adelei Kovács reprezintă o sinteză curajoasă și reușită, într-un domeniu atât de captivant, dar și supus controverselor și

speculațiilor, cum este cel al religiei preistorice. Stilul este concis și matur, bazându-se în special pe documentația arheologică, dar și pe izvoarele literare mai târzii sau chiar pe unele ritualuri contemporane, lucru dovedit de bibliografia diversă și consistentă. Remarcăm, de asemenea, calitatea grafică excepțională a volumului, claritatea imaginilor reproduse sau realizate de

autoare, care se îmbină în mod fericit cu claritatea ideilor exprimate. Volumul Adelei Kovács este o lectură obligatorie pentru cercetătorii fenomenului religios al epocii neolitice și nu numai.

Cristian Eduard Ștefan,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: cristarh_1978@yahoo.com.

Ion Niculiță, Aurel Zanoci, Mihail Băț, *Evoluția habitatului din microzona Saharna în epoca fierului*, Biblioteca Tyragetia 27, Chișinău, 2016, 464 p.

Lucrarea face parte dintr-o serie de monografii¹ dedicate cercetărilor arheologice efectuate în zona Saharna (Republica Moldova) de către o echipă de cercetători ai Laboratorului de Cercetări Științifice „Tracologie” din cadrul Universității de Stat din Moldova, coordonată cu mult profesionalism de dr. hab. prof. univ. Ion Niculiță.

Structurată în cinci capitole, precedate de o introducere și de o caracterizare geografică a zonei, lucrarea prezintă, în fapt, cercetările efectuate în perioada 2008–2014 în siturile de la Saharna Mare, Saharna Mică și Saharna – *La Șanț*, cărora li se adaugă și un repertoriu al monumentelor arheologice hallstattiene și getice din zonă, precum și o analiză a acestor descoperiri.

Încă de la început trebuie să remarcăm expunerea detaliată a investigațiilor arheologice întreprinse, informația scrisă fiind însoțită și de o reprezentare grafică bogată și sugestivă. Amenajările de habitat sunt descrise separat, materialul arheologic tipic fiind ilustrat exhaustiv și descris în funcție de contextul descoperirii. Artefactele sunt ulterior analizate tipologic în subcapitole separate, fiind mereu subliniate analogiile cu medii culturale similare.

Împreună cu siturile amintite mai sus, în zona

Saharna au fost identificate în urma cercetărilor de suprafață nu mai puțin de 13 fortificații, 15 așezări deschise și două necropole din epoca fierului, ceea ce dovedește existența unui patrimoniu arheologic de excepție. Cercetările au evidențiat o continuitate în evoluția comunităților umane în această zonă din sec. XII/XI până în sec. III a.Chr., fiind delimitate mai multe orizonturi cronologice, caracterizate prin stiluri ceramice diferite. Acestea au fost evidențiate mai mult planimetric decât printr-o suprapunere stratigrafică directă și corespund, în linii mari, unei evoluții cronologice specifice Dunării Inferioare.

Astfel, cea mai veche locuire este reprezentată de un orizont cu ceramică incizată, datat de autori în sec. XII–XI a.Chr. Documentată mai ales în situl de la Saharna Mică, această etapă este considerată sincronă cu situri precum Balta, Coșnița, Holercani sau Hansca². Un al doilea orizont cronologic este reprezentat de apariția ceramicii imprimată de tip Saharna-Solonceni (sec. X–IX a.Chr.), prezentă în cea mai mare parte a siturilor descoperite, în vreme ce perioada Basarabi-Șoldănești (sec. VIII–VII a.Chr.) și cea târzie a primei epoci a fierului (sec. VII–V a.Chr.) sunt mult mai modest reprezentate.

¹ I. Niculiță, A. Zanoci, T. Arnăut, *Habitatul din mileniul I a.Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu. Siturile din zona Saharna*, Biblioteca Tyragetia 18, Chișinău, 2008; I. Niculiță, A. Nicic, *Așezarea și necropola din prima epocă a fierului Saharna – Țiglașu*, Biblioteca Tyragetia 25, Chișinău, 2014.

² Aș exclude din lista analogiilor siturile de la Râmnicelu și Sihleanu, a căror atribuire culturală poate fi pusă sub semnul întrebării (vezi S.C. Ailincăi, A. Adamescu, F. Mihail, *Noi date despre începuturile epocii fierului la Dunărea de Jos. Așezarea de la Vânători – la Jolică, jud. Galați*, SCIVA 65, 1–2, 2014, p. 5–48).